

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כט, תשל"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

"תולדות חיים אהרנסון"¹

בקיץ של שנת 1872 התחיל חיים בן אהרן מנדל לרשום את תולדות חייו. נולד ב-1825 בעיירת סרדניק, בליטא של תחום המושב היהודי, וקיבל חינוך דתי מסורתי ב"חדר" ובישיבות קידאן, וילנה וקובנה. בנעוריו התפרנס כ"מורה לשון וספר", אולם אחרי שהבחין בעצמו נטיות למדע ולטכנולוגיה, התחיל לרפוש לו ידיעות במקצועות השענות והצילום. באותו זמן, בדרך המשפילים של הימים ההם, התעניין בלשונות לועזיות, בעיקר ברוסית, בגרמנית ובצרפתית. פסוחר ממדרגה ראשונה הותר לו לגור ולהתיישב בעיר הפירה פטרסבורג (1868).

תולדות חייו של חיים אהרנסון מתוארות בכתב-יד, שמצאו נכדיו בעיזבונותיו רק לפני שנים ספורות. פה"י מכיל 493 דפים פתובים עברית בכתב יפה ובסגנון מליצי מורפב מן הספרות הדתית הקלאסית ומספרות ההשכלה הפללית. התוכן סוקר את הרפתקאות חייו משנת 1825, שנת לידתו, עד 1888, שנת הגירתו לארצות-הברית של אמריקה. אהרנסון חילק את זיכרונותיו לשלושה חלקים:

1. כ"י מקורי, שנשלח מאת נכדיו של אהרנסון אל ד"ר דוד פטרסון באוקספורד, והוא מסר אותו לידי לתרגם ולעבד אותו. פעת אני מכין אותו להוצאה לאור.

א. הקדמה, הרהורים על מהות החיים בכלל ועל "בניין העולם כולו בסדר כללי (סיסטמאטיש)", ומקומו של האדם ה"מדבר" ב"סולם הטבע".

ב. חלק א', תיאור כולל על חייהם של יהודי רוסיה בכלל ועל טיפוסים יהודיים בפרט עד התחלת שנות החמישים של המאה.

ג. חלק ב', שקרא לו "המפלגה השניה בתולדות חיי, מפלגת אמן חרש וחושב", ובו סקירת חייו בעיר טעלו (טלז), שבה עבד כבעל מקצוע, שען וצלם, ונבחר ל"זקן חברת טסי פחים, בלעכארבייטער" וגם ל"ראש העיר, זקן כל זקני החברות השונות" (משרה שסירב לקבלה), וכן סקירת חייו המסחריים בפטרסבורג הבירה עד הגירתו לניו-יורק.

נוסף למקצועות השענות והצילום הקדיש אהרנסון תשומת לב מיוחדת לאפשרויות הטכניות שנבעו מן האוטומאציה החדשה, שהתפתחה במשך המאה ההיא. רשימת המצאותיו וניסוייו מוכיחה על התעניינותו העמוקה בכל תחומי הפלפלה הרוסית. מלבד המצאת מכונות מתוחכמות בשענות ובצילום, עסק גם בבניית מכונות אוטומאטיות ליצירת יתדות-עץ לתיקון נעליים (1868), לעשיית סיגריות (1875-1884), לתיקון פקקים (1885), לייצור גרביים לנשים (1860), למדידת חוזק הפוהל במשקאות חריפים (1876), לחישוב דמי משלוח של חבילות באמצעות הרפכת (1878), לבניית תיבת זמרה (1882) — ומצא פנאי להתעסק בבעית "התנועה התמידית". כמובן, לא כל ניסיונותיו זכו להצלחה, אולם לשתיים מהמצאותיו הוענקו פרסים בתערוכה התעשייתית שנערכה במוסקבה ב-1882:

האחת, מצלמה לצילומים מיניאטוריים (שקרא לה "מיקרָאִדִּיאָרָאֶמָא") זכתה ב"מענה כבוד": והשנייה, מכונה אוטומאטית לעשיית "פאפיראָסים (סיגריות) שלמים" זכתה ב"מדלית הזהב".

כמו כל הסופרים העבריים בימים ההם נתקל אהרנסון בבעית הלשון העברית, שהייתה נצורה עד אז בין פותלי הספרות הדתית והמליצית, ולא הייתה אפוא מעודפנת עד כדי לספק מינוח טכני מדעי מתאים לתכניות מכונותיו. הוא הספיר בעיה זו במלים אלו: "עשיתי לי רשימות נייר לתאר את המכונה בכל פרטיה, גם כתבתי לי ביאור נכון לכל פעולות חלקיה, כפי אשר הבינותי, פי עוד לא ראיתי את כל מעשה הרשימות מכונות מעודי, ולא פלי הרושמים, ולא ידעתי לכנות שם לכל חלקי המכונה, רק מבינתי לבדי, חולתי אין איש יודע עד מה".

אין פלא אפוא, שהיה נאלץ להשתמש באותם אמצעים לשוניים שהיו שגורים בכתבי־העת: שאילת מונח לועזי; תרגום ישר מלועזית לעברית; ביאור הלועזית בעברית עם תוספת המקור הלועזי בסוגריים, ולפעמים גם פלי סוגריים; ביאור לבד בלי המקור הלועזי; תיאור בעברית, ששימש כהסבר לפעולת המכונה יותר מאשר לקביעת מונח; וגם המצאות לשוניות מקוריות.

"עוד יבוא יום", כתב בהקדמה, "ויתפוננו לדברי אייזען סיא² ולהגיזני רוחו לאמור: מדוע יובילו את הרוצח והשודר על

2. Eugène Sue (1804–1857), סופר צרפתי ומחבר הרומן *Mystères de Paris* (1843), שתורגם לעברית בידי קלמן שולמן (בשנים 1857–1860) בשם "מסחרי פריז".

מרכבת יהושפט ברחובות עיר, ללמד העם למוסר . . . " . פאן, הביטוי "מרכבת יהושפט" הוא משחק מלים אופייני אצל אהרנסון. ברור, שהמרכבה היא עגלה מסוג מסוים, אולם "יהושפט" זה אין לו שום קשר עם המלך יהושפט שבספר מלכים. המלה נגזרה ממלים קרובות צליל ביידיש (שאַפֿאָט) על פי הגרמנית (Schafott), וברוסית (esafot), שמובנן הוא גרדום, בימת-תלייה. ולכן פירוש המשפט "מרכבת יהושפט" הוא עגלת הנידונים למות³.

בתארו את המכונה לייצור יתדות-עץ לתיקון נעליים השתמש אהרנסון במונחים מקוריים משלו לשני מיני עצים. האחד, עץ "ברושים (בערזע)" — כלומר לְבָנָה — מן הרוסית berëza, וייתכן גם מן המונח Berze בלשון הפרוסית הישנה, שהייתה ידועה בערי הגבול הפרוסי-ליטאי בימים ההם. המונח העברי "ברושים" לא בא אפוא לשמש כתרגום המלה הרוסית המוסגרת — כי עץ הברוש ברוסית הוא kīparis — אלא בגלל הדמיון בצלילן של שתי המלים. לעץ השני, שממנו חתך הממציא היהודי את היתדות קרא "עצי אהרן (קלאָן)" — ו"א אָדר. מונח זה מורכב משתי לשונות — מן הרוסית klon ומן הגרמנית Ahornholz. מעניין במיוחד הוא התרגום מן הגרמנית, כי יש מקום לשער שהוא נובע ממבטא יידי משופש, שבו נשמעה המלה Ahorn כשם היהודי אָהרן. פרשת מאמציו למצוא שותפים לממן את בניית המכונה

3. ב"מסתרי פריז" (ראה הערה 2), אשר לו רזמו אהרנסון, מופיע "צמת מטבח (שאַפֿאָט)", ר' ברך א', חלק א', ע' 158.

האוטומאטית לחיתוך פקקים משעם הייתה מלווה אכזבות ויחסים מתוחים בינו לבין שותפיו. הוא ביקש מהם: "אתם תתחייבו לי באמנה להעמיד המכונה לעבודתה בכוח הקיטור ולהכין עצי גומא רב לנסות להכין המגופות . . .". פעולתה של המכונה מתוארת במלים אלו: "את המכונה בניתי לחתוך שמונה מגופות פאחת, כי ארבעה ידות המושיטים של ארבעת מרובעי העץ אל הספין להעגילם, שמתי שניים שניים בשני עברי המכונה מימינה ומשמאלה, וכל אחת מהמרובעים עץ גומא אורפה שני אצבעות, שהם שני מגופות לבקבוקי שֶכר, כי ייחלקו לשניים בעזרת מכונה אחרת . . . ואֶרְאֶם (לשותפיו) את פעולת היד האחת להעגיל את מרובע עץ הגומא על הספין בלי קץ. המתהפכת בלהט חרבו השנונה . . . ואלמדם לדעת, כי המכונה תעשה כל מיני המגופות אשר ידרש, ארופים וקצרים, עבים ודקים, גם את המגופות שוני הקצוות בעוביים, קָאָנִישֶׁע . . .". המלה שעם נמצאת בתלמוד, ואף על פי כן העדיף אהרנסון להשתמש במונח "עצי גומא", שאין לו שום קשר עם שעם או עם עשיית פקקים לבקבוקים. יש לשער שגם כאן משחק המחבר בדמיון פֶּוֹנְטִי, כי גומא באה בתלמוד גם בצורת "גמי", ואפשר למצוא דמיון בין ביטוי המונח "עצי גומא (גמי)" לבין המונח הגרמני Gummibaum.

בכתב־ידו הרבה אהרנסון לתאר את השעונים השונים שהרפיב ואת החלקים החדשים שהמציא⁴. רשימת המונחים

4. יש בידי העתק של פאטנט על שעון, שניתן לאהרנסון מאת לשכת פאטנטים של ארה"ב, ביום 25 בדצמבר 1888.

שהשתמש בהם כוללת את השם "מורה שעות" בתיאורים שונים. יש לומר לזכותו, שניסה להבחין בין מונחים של שעות גדול למונחים של שעות פיס: "מורה שעות בצלחתו", "מורה שעות לנשים אשר בצלחת", "מורה שעות קטנה מהבצלים הישנות" (רמז לשעון הצרפתי שהיה נפוץ במאה השמונה עשרה; בגלל מראהו פיננהו "בצל", oignon). בין השעונים הגדולים נמצאים "מורה שעות לשולחן" (וגם לקיר), "מורה שעות הסבוב" (שקרא לו "ראַטאַטיאַמעטער"), "מורה שעות השנה" (שפינה בשם "תוף התורפי" על שום צורתו), "מורה שעות במשקלים על הפותל".

לחלקי המכונה השתמש במונחים הפאים: מכונה (וגם: תכנית); מסגרת; מחט; לוח מספרי השעות; מטוטלת, סעקונדענפענדל; משקלת, מדור משקלו; אופנים וגלגלים; אופן המתנועע; נוצת השערה, השערה השפלולית; שפלולים (שרויפּע); קרס; צילינדער; מניעת עצר (העממונג; עשאַפּפּעמאַנט) — כלומר "מחגר": פאן נותן אהרנסון באותיות עבריות את המונח הגרמני Hemmung והצרפתי (échappement); וגם פוח המעוף "שוואונג"⁵.

במקצוע הצילום מלוות פעולותיו של הצלם-הממציא היהודי בתיאורים ארוכים ובהסברים טכניים ומדעיים מסובכים. רשימת המונחים כוללת: רושם אור; מלאכת רשימת אור,

5. פדאי גם להשוות את המינוח של הפוחות הטבעיים האחרים: פוח המתמיד, אינערציע; פוח המחזיק אשר להתדבקות (אדהעזיאָן); פוח הפובר הוא המושך אל מרכז הארץ.

פֶּאָטאַגראַפֿיע; בית מלאכת רשימת אור; תיבה חשכה, וגם תיבת אופל; זכויות המגדלת; זכויות מרגשת; זכויות השרפה; נקודת השרפה; עדשה זכויות קטנה מאוד; תמונות קטנות עוברי אור; תמונות המעבר, טראנספאראנט; קנה ההפטה; קנה שפופרת. בנוגע להמצאתו, מצלמת ה"מיקראדיאָראַמָּא" לצילום זעיר, אין ספק שהייתה מבוססת במידת מה על תבנית המצלמה של הצלם הצרפתי René Patrice Dagrtu. מאידך גיסא, אין ספק שהוא היה בין הצלמים היהודיים הראשונים בעולם: בעת ההיא נמצאו רק יהודים יחידים, שהתעסקו באמנות הצילום החדשה כצלמים מקצועיים.

בתוך תיאורי ניסוייו המדעיים ומבני מכונותיו, נמצאים מונחי מידה שונים. לדוגמה, בתיאור הניסיון שעשה בחיפוש אחרי ה"תנועה אין סוף", הוא מספר: "אם יתפרו שק עור על תושבתה מתחת, ויהיה עור מרובע עשר אצבעות על עשר... ויציגו תחת השק העור את זרוע מוט המאזניים... אז יעיק השק על הזרוע בכובד עמוד הנזלים אשר גובהו עשרים ואלכסונו עשרה אצבעות, והוא שני מאות אצבע מרובעי כפולים, וכי ישימו על הזרוע השני פנגדו במוט המאזניים-משקל כבד להשוות. המאזניים, יהיה משקלו פשני מאות אצבע רובעי כפול, קוביקצאלל". ואם יניחו את הקנה עם שקיה ומלואה נזלים על הזרוע המאזניים, ישא כובדו עשרים אצבעות רובעי כפולים, והיה אם משקל כל הנזלים הממלאים את

6. ר' לעיל, עמ' 199.

7. אינץ' מעוקב, מן הגרמנית Kubikzoll.

הקנה עשרים אצבעות מרובעים כפולים, עשרים גרה, ויעיק על תושבת השק אשר רזחבו עשר אצבעות מרובעים, במשקל שני מאות גרה . . .". מעניינת כאן תערובת המונחים הלקוחים מלשונות שונות והמוצגים בצורות שונות. נוסף עליהם, ישנן מידות לקוחות מרוסית, מידיש-גרמנית ומספרי התנ"ך: ווערסט, מיל, אמה, פוד, פונט, רגל⁸; מינוט, רגע; פרסה; חסר, מינימום; יתר, מאקסימום.

המלה בית נמצאת בצורת הסמיכות במובנים שונים: בית תפילה, בית פנסת, בית מדרש, בית דין, בית מדרש החכמה; בית מדרש לחרושת המעשה (טעכנאָלאָגיע), בית חינוך, בית יציקת הממשלה; בית מלאכה; בית מלאכת הזכוכית, בית הדוהר (=דואר), בית מחזה, בית האוסר פעלי החובות, בית העצה ליודעי דת ודין; בתי ידיים, בתי רגליים (וגם: מכנסיים), בתי עיניים.

צורות בניין התפעל נמצאות בפעלים "מתרוסס", "מתאשפנו", ו"מתנצר" (שהם מבוססים על מתיידיים שבמגילת אסתר).

למינוח מכשירי טכנולוגיה בכלל השתמש אהרנסון בביטויים שונים: מכונת כתיבה; מכונת הקזת דם; פלי המביט הפול, בינאקל (וגם: "שתי הזכוכית המגדלת מן השתי עיניים בינאקל"); קנה המגדלת, מיקראסקאפ; עגלת הקיטור; אניית הקיטור; עצי תבערה, עצי גפרית, פפיסי עץ המאור; בקבוקי תבערה, צינקס באראבינקס (ביטוי עממי שמקורו אולי מן

8 ברוסית: fat, funt, pud, arshin, saŭya, verst.

הרוסית baraban); ממהרת הדפוס; מכונת מהיר הדפוס; מכבש הדפוס; שרד מיקראמעטער, מחלק דק; ארגז מנגן; מסילת ברזל; מסילת סוסים; מסילת ברזל הסוסים (רמז לחשמלית הראשונה ברוסיה, שיצאה בפטרסבורג והייתה נודעה בכינוי עממי konka); כלי הגאלוואנים. חרש; חושב; פחמי (וגם: "איש חרש ברזל עושה מלאכתו במפוח יד").

פזורים בין רוב דפי הספר מופיעים תיאורים של מונחים, לפעמים מלווים בתרגום לועזי, כגון: אניית הצוללים השטה תחת פני המים (כלומר "צוללת"); מיטת הרקיע (כלומר "חופת המיטה", תרגום הגרמנית Betthimmel), וגם "מכסה הרקיע"; כלי שיר תיבה קטנה; אבן שרפה (עלעקטראן, בערנשטיין) (כלומר "ענבר"); פורט פיייענה (= פסנתר); דלגרב (כלומר "טלגרף"); חוט המדבר, הטעלעפֿאן; קבלן הבידואר להפפרים; חברת השטרות אקציענגעזעלשאַפֿט (= חברת מניות); מכלכל מזון עם מחנה הרוסים, מאַרקִיטאַנד; סוחר קבלן, פּאָדריאַציק; תופשי היהודים (יודענהאַשער)⁹; מורה מדרש החכמות אשר על חרושת כל ברזל ונחושת ומלאכת חרש וחושב; פילנאַקאַלניס, ה ר מ ו ל א (מן הליטאית pilnas "מלא", kalnas "הר"); קרן אלון המעופף, פֿליגענדעאייכֶהאַרן (= סנאי דואה)¹⁰.

9. מעניין השימוש ב־אָ (ולא "ע") לציין את תיאום ההגאים הגרמני ä (Häscher).

10. מן הגרמנית: Flugeichhörnchen. אני חייב תודה למר ראובן מירקין מן האקדמיה ללשון העברית על הערתו, שמונח זה נמצא בצורה "קרן האלוני המעופף" בספרו של ש"י אברמוביץ

ממבחר מונחים וקטעים אלו יש לראות, כי גישתו של חיים
 אהרנסון אל בעיות המינוח הושפעה והודרכה מפירונו הטבעי
 בטכנולוגי-ממציא, "חרש וחושב". וכך הוא מתואר בדברי
 המשורר יהודה ליב גורדון בחרוז, החרוט על מצבת קברו
 בניו-יורק, אשר שם נפטר ונקבר בשנת 1893:
 לחרש חכם וחכם חרשים,
 המשתדל להיות איש
 במקום שאין אנשים,
 מחיב פהלל עניים וראשים.
 יהודה ליב גארדאן¹¹.

(מנדלי מוכר ספרים) "ספר תולדות הטבע", חלק א', עמוד 89.
 לייפציג 1862.

11. חרוז זה אינו נמצא בין שיריו וכתביו של המשורר, ומקורו
 אפוא נשאר בלתי-ידוע. היה נהוג בימים ההם, בקרב משוררים
 וסופרים, לכתוב כתובת מתאימה בספריהם לפי בקשת הקונים. ייתכן
 שמצא החרוז את מוצאו במקרה דומה, כי כל כתבי גורדון יצאו לאור
 בפטרסבורג בשנת 1884, ארבע שנים לפני שנסע אהרנסון לארה"ב.
 אולם, הוכחה לזה אין.